

ΣΠΗΛΑΙΟ ΠΡΙΝΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Α.Σ.Μ. 7501

από τον

Χ. Ι. ΜΑΚΡΗ

Θέση και προσπέλαση. Ανακάλυψη και διάσωση. Περιοχή. Λαογραφία. Γλωσσολογικό και ιστορικό περιβάλλον. Σπήλαιο, Αρχαιολογία και Θρησκεία. Συμπεράσματα για την Προϊστορία της Κρήτης. Τουρισμός.

1. Ονοματοθεσία: Με τις δύο πρώτες λέξεις, που αποτελούν την επικεφαλίδα αυτής της εργασίας, δηλαδή ΣΠΗΛΑΙΟ ΠΡΙΝΟΥ, ονοματοθετήθηκε το σπήλαιο που ήρθε στο φως τον Σεπτέμβριο του 1984, στην περιοχή της κοινότητας Πρίνου της επ. Μυλοποτάμου του ν. Ρεθύμνης. Η προσθήκη και του τοπωνυμίου που χαρακτηρίζει τον νομό, δηλαδή Ρεθύμνης, είναι επικουρική¹. Τα προηγούμενα της ονοματοθέτησης και άλλων σπηλαίων κατά παρόμοιο τρόπο, όπως των Ιωαννίνων, του Γερανίου κλπ αποτελούν στερεά γλωσσολογικά παράλληλα και εδραιώνουν και για την περίπτωση μας ασφαλή την ονοματοθεσία που έγινε.

Ονοματοθετήσεις με βάση ή σε σύνδεση με κάποιο αφανές μάλιστα τοπωνύμιο δεν είναι και τόσο εύκολο να επιβληθούν ευρύτερα. Αντίθετα, τα τοπωνύμια κοινοτήτων και πόλεων ή, έστω, άλλων περιοχών με γενικότερη απήκηση αποτελούν το προσφορότερο ψυχογλωσσολογικό υπόστρωμα για την ταχύτερη και καθολικότερη επικράτηση και των ονοματοθεσιών των νεοανακαλυπτομένων σπηλαίων.

2. Θέση: Το σπήλαιο Πρίνου βρίσκεται Α του χωριού Πρίνος και ακριβώς στην τοποθεσία Σπηλιαρίδια. Η απόσταση από τον Πρίνο στα Σπηλιαρίδια είναι περίπου τρία (3) κλμ. Το υψόμετρο της θέσης αυτής και του σπηλαίου είναι περίπου 80 μ. Τα Σπηλιαρίδια βρίσκονται στο Ν πρανές του χαμηλού βουνού Κουλές. Ανάμεσα στο χωριό Πρίνος και στα Σπηλιαρίδια εκτείνεται ο κάμπος του Λατζιμά. Ολόκληρος ο Κουλές και το πλείστον του κάμπου του Λατζιμά είναι ιδιοκτησία του Νίκου Κρεββατσούλη. Ο πεδινός αυτός χώρος είναι η θέση που συζητήθηκε αρχικά για την εγκατάσταση του Πανεπιστημίου Κρήτης.

3. Προσπέλαση: Το χωριό Πρίνος συνδέεται με το Ρέθεμνος («Ρέθυμνο» το, στην «επίσημη» δημοτική γλώσσα) με ασφαλτοστρωμένο κατά το πλείστον δρόμο συνολικού μήκους 15,5 κλμ. Ο επισκέπτης, που ξεκινά από την πόλη Ρέθεμνος για το σπήλαιο, μπαί-

*La grotte de Prinos-Rethymnon
par C. Makris*

νει στη νέα εθνική οδό από το ανατολικό προάσπιο της πόλης Περβόλια. Από το 10,5 κλμ. που βρίσκεται στην περιοχή Σταυρωμένου, μπαίνει στον παλιό εθνικό δρόμο και διαμέσου του ομώνυμου οικισμού φθάνει στον προσφυγικό συνοικισμό Νέα Μαγνησία διανύοντας 1,5 κλμ. σχεδόν. Είναι το πρώτο χωριό που συναντά μετά τα Περβόλια. Ο δρόμος από τη Νέα Μαγνησία στον Πρίνο έχει μήκος 1 κλμ και 800 μ. Από τον Πρίνο ένας αγροτικός δρόμος σχεδόν του ίδιου μήκους με τον προηγούμενο οδηγεί στο χαμηλότερο μέρος της θέσης Σπηλιαρίδια, απ' όπου η απόσταση μέχρι την είσοδο του σπηλαίου είναι λίγες εκατοντάδες μέτρα. Η τελευταία αυτή απόσταση είναι ανηφορική και πετρώδης και γι' αυτό πολύ δύσβατη, ιδίως λίγα μέτρα πριν από την είσοδο.

4. Ιστορικό της ανακάλυψης και της διάσωσης: Προς το τέλος Σεπτεμβρίου και τις αρχές Οκτωβρίου 1984 ο Ηρακλής Παπαδομανωλάκης αναζητώντας ένα κατασκάκι, χαμένο απ' το κοπάδι του, οδηγήθηκε απ' τα βελάσματά του στο άνοιγμα της οροφής του πρώτου θαλάμου του σπηλαίου. Ξαναγύρισε με τον Χρίστο Κρεββατσούλη και τον Οδυσσέα Παπαδομανωλάκη και με σχοινιά ανέβασαν το κατασκάκι. Είδε όμως ο Ηρακλής στο βάθος και ψηλά στη Β πλευρά του θαλάμου ένα μικρό κυκλικό περίπου άνοιγμα, ανέβηκε ως αυτό και το βλέμμα του έπεσε στο σκοτάδι. Κατάλαβε περί τίνος επρόκειτο. «Εδώ είναι η αρχαία Ολυμπία!» φώναξε.

Ύστερα από δυο μέρες ξαναγύρισαν κι οι τρεις με σχοινιά και σπάγγους και με τη βοήθεια προβολέων «εξερεύνησαν» όλο το σπήλαιο και ενημέρωσαν τον ιδιοκτήτη της περιοχής Νίκο Κρεββατσούλη. Ο Νίκος Κρεββατσούλης απόκλεισε, προς μὴν του, κάθε επαφή με αρχαιοκαπήλους και ειδοποίησε τον Κώστα Ξεζάκη και ο τελευταίος τον υπογραφήμενο. Ύστερα από πολύ λίγες μέρες όλοι οι αναφερόμενοι σ' αυτή την παράγραφο βρισκόμαστε πάνω από το άνοιγμα του πρώτου θαλάμου που σημειώσαμε παραπάνω. Με τον Ηρακλή Παπαδομανωλάκη, το Χρίστο Κρεββατσούλη και τον Οδυσσέα Παπαδομανωλάκη κατεβήκαμε στο σπήλαιο για να διαπιστώσουμε περί τίνος ακριβώς επρόκειτο. Πραγματικά επρόκειτο για σπουδαιότατο σπήλαιο και από σπηλαιολογική αλλά και από αρχαιολογική άποψη.

Επιστρέφοντας στο Ρέθυμνο ενημέρωσα προφορικά την τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία, αλλά επειδή όπως κατάλαβα δυσκολευόταν να λάβει άμεσα μέτρα ασφαλείας, στις 16 Οκτωβρίου 1984 έστειλα τηλεγράφημα σ' όλες τις αρμόδιες Υπηρεσίες και φυσικά και στη Σπηλαιολογική Εταιρεία. Τηλεγραφήσα ότι «πολυθάλαμο δύσβατο σπήλαιο σπουδαιότατο και λόγω μινωικών αρχαιοτήτων εντοπίστηκε στη θέση Σπηλιαρίδια Λατιζιά χωριού Πρίνος Ρεθύμνης» και ζητούσα να ληφθούν «κατεπειγόντως μέτρα ασφαλείας». Επειδή ανησυχούσα πολύ για την τύχη των αρχαιοτήτων του σπηλαίου, στις 23 Οκτωβρίου 1984 έστειλα δεύτερο τηλεγράφημα, εκτενές αυτό, στην ίδια την Υπουργό Πολιτισμού κ. Μερκούρη. Ανέφερα μεταξύ άλλων ότι «η πατριωτική αυταπάτηση Κρεββατσούλη - Παπαδομανωλάκη ανεπαρκής για προστασία μεγίστης σημασίας αρχαιοτήτων υστερομινωικού νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης για άμεση περισυλλογή ευμεγέθων κινητών αρχαιοτήτων επιφανείας τουλάχιστο σπηλαίου Πρίνου Ρεθύμνης». Το τηλεγράφημα ετελείωνε με την έκκληση: «Κατεπείγει προσωπική σας επέμβαση». Επειδή όμως από μέρα σε μέρα μεγάλωνε ο κίνδυνος αρχαιοκαπηλείας και σι' αυτά μου έφθασαν και σχετικοί ψίθυροι, στις 30 Οκτωβρίου '84 επηλεγράφησα στις αρχαιολογικές υπηρεσίες και την Υπουργό Πολιτισμού ότι «σήμερα πρωί πληροφορούμαι ίχνη λαθρανασκαφών σπήλαιο

Πρίνου Ρεθύμνης. Παρόν τηλ/μα τρίτον. Ασύγγνωστη άλλη καθυστέρηση. Ενεργήσετε ακαριαία αυθημερόν».

Στο αρχείο μου υπάρχει και τέταρτο τηλεγράφημα που ευτυχώς δεν χρειάστηκε να σταλεί. Το σπήλαιο ασφαλίστηκε εν τω μεταξύ.

5. Περιοχή: Η αμέσως μετά το σπήλαιο προς Ν περιοχή είναι πολύ κατηφορική, πειρώδης και δύσβατη. Το υπόλοιπο όμως μισό περίπου της απόστασης μεταξύ του σπηλαιού και του σημείου που τελειώνει ο αγροτικός δρόμος είναι αρκετά ομαλό και το έδαφος έχει μικρή κλίση. Το δεύτερο αυτό μέρος αποτελείται από το γνωστό κοκκινόχωμα που προκύπτει από τη διάβρωση των ασβεστολιθικών πετρωμάτων. Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Κουλές προεκτείνεται προς Ν μέχρι τα αρκαδιώπικα βουνά, των οποίων είναι η τελευταία κάθετη προς Β απόφυση. Σε απόσταση περίπου 100 μ. και στους δυτικούς πρόποδες της ορεινής αυτής απόφυσης υπάρχει νταμάρι, εγκαταλειμμένο λόγω της εγγύτητάς του με τη Φανταξοσπηλιάρα.

6. Λαογραφία: Η γύρω από το σπήλαιο περιοχή είναι πλούσια σε λαογραφικές παραδόσεις. Άλλοι έχουν γράψει για τα θρυλούμενα για τη Φανταξοσπηλιάρα του Λατζιμά και για την Τρύπα του Νιζάμη. Στην Τρύπα του Νιζάμη, ως φαίνεται, πραγματικά είχαν αποκρυβεί χρυσά και αργυρά σκεύη εκκλησιών και ιδιωτών στα χρόνια της επανάστασης του 1866. Μόλις όμως νούχασε ο τόπος όλα αυτά τα σκεύη ξαναγύρισαν στους ιδιοκτήτες των. Έτσι η απόπειρα να ληστευθούν έπεσε στο κενό, γιατί έγινε πολύ αργότερα. Πρόκειται επομένως για ιστορική πραγματικότητα που διατηρείται ως λαογραφική παράδοση³. Ως προς τη Φανταξοσπηλιάρα του Λατζιμά ο λόγος είναι πάλι για θησαυρούς, αλλά και για ίχνη από εξαφανιζόμενα πατήματα ζώων, αλλά και για ανθρώπους που κάθονται γύρω από τους βράχους και που κάποτε - κάποτε συνομιλούν!⁴

Εμείς προσθέτομε εδώ δυο πλήρεις παραδόσεις, σχετικές με το χώρο του σπηλαιού, επειδή είναι ακατάγραφες και άγνωστες.

α. «Κάποιος βοσκός που κυνηγούσε να πιάσει μια κατσίκα είδε εκεί μια γουρούνα που είχε έξι (6) γουρουνάκια χρυσά. Ο άνθρωπος αυτός, ο βοσκός, δεν σταμάτησε τότε εκεί. Όταν όμως γύρισε δεν βρήκε τη γουρούνα μήτε τα γουρουνάκια. Τότε ήταν που άρχισαν οι εργασίες του Δημοσίου εκεί». Η καταγραφή της παράδοσης αυτής έγινε ακριβώς σύμφωνα με την αφήγηση του Νίκου Κρεβατσούλη. Ο Ν.Κ. μας εβεβαίωσε ότι πραγματικά γύρω στο 1925 έγιναν εργασίες από το Δημόσιο σχετικές μάλιστα με την αναζήτηση θησαυρού(!) και ότι ίχνη των εργασιών αυτών φαίνονται ακόμη και τώρα, περίπου πάνω από το νεοαποκαλυφθέν σπήλαιο.

β. «Εκεί υπήρχε μια φυλή ανθρώπων, Ζάμηδες στ' όνομα. Αυτοί είχαν κρύψει ένα θησαυρό εκεί κι είχαν έναν-ν-αράπη που τα φύλαγε. Όταν φύγανε οι Ζάμηδες πήγανε και πιάσανε το-ν-αράπη. Τον κατασκοτώσανε στο ξύλο κι όταν ξεψυχούσε είπε: Άντακρα του Πρίνου». Και ο δεύτερος αυτός θρύλος καταγράφηκε πάλι σύμφωνα με την αφήγηση του Ν.Κ. Αναφέρεται στον Κουλέ με την πρώτη κιόλα λέξη «εκεί», όπως και με την καταληκτική φράση «άντακρα του Πρίνου». Οι δε Ζάμηδες πρόκυψαν γλωσσολογικώς από τους Νιζάμηδες με έκπτωση της πρώτης συλλαβής.

7. Γλωσσολογικό και ιστορικό περιβάλλον: Το τοπωνύμιο της στενότερης περιοχής που ανήκει το σπήλαιο Πρίνου είναι Σπηλιάριδια. Ανήκει στα γεωνυμικά λεγόμενα τοπωνύμια, που πρόκυψαν δηλ. από τη διαμόρφωση του εδάφους. Είναι υποκοριστικό του σπηλιάρα, που είναι μεγεθυτικό των σπήλιος και σπήλιο (το). Σημαίνει μικρό σπήλαιο.

Σύμφωνα με τον πληθυντικό, αλλά και με την πραγματικότητα του εδάφους, πρόκειται για περισσότερα από δύο σπηλιάρια. Γιατί αν τα καταχώρα σπηλιάρια ήταν μόνο δύο, ο λαός με τη σαφήνεια και ακρίβεια της γλώσσας του θα τα είχε προσδιορίσει κατ' αναλογία των πασίγνωστων τοπωνυμικών σχηματισμών Πάνω Χώρι - Κάτω Χώρι, Πάνω Ρίζα-Κάτω Ρίζα, Πέρα Φοινικιάς-Πόδε (από εδώ) Φοινικιάς κλπ. Το ίδιο τοπωνύμιο είναι γνωστό και από άλλα μέρη της Κρήτης⁵. Έτσι τα Σπηλιάρια, που είναι μικρά σπήλαια έως απλές βραχώδεις κοιλότητες, αντιδιαστέλλονται προς τη Φανταξο-σπηλιάρα, που σε σύγκριση μάλιστα με τα πρώτα είναι τεράσια. Οι γλωσσικές φόρμες των σπηλαίων απηχούν ακριβώς και σαφώς την πραγματικότητά των.

Το φυτωνυμικό Πρίνος, που είναι και το όνομα της κοινότητας, αναφέρεται κυρίως λόγω της ονοματολογικής του σύνδεσης με το νεοαποκαλυφθέν σπήλαιο. Σημειώνω όμως ότι στο χωριό Πρίνος ούτε ενετογενή επώνυμα υπάρχουν ούτε ίχνη καν ενεπκής, δηλαδή αναγεννησιακής, αρχιτεκτονικής. Υπάρχουν όμως τούρκικα κτίρια, διότι πολλοί Τούρκοι κατοικούσαν εδώ.

Το τρίτο και περισσότερο ενδιαφέρον για το γλωσσολογικοϊστορικό περιβάλλον τοπωνύμιο είναι το Κουλέ (ο). Πασίγνωστο στην Ελλάδα και με τους τύπους Κουλέ (η) και Κούλα σημαίνει την κορυφή βουνού και έπειτα οποιαδήποτε κορυφογραμμή, καθώς και ό,τι κτίζεται πάνω σε κορυφές, φρούριο, πύργο, σκοπιά⁶. Ο τύπος Κουλέ κυριαρχεί στην Κρήτη και μ' αυτόν είναι γνωστό το χαμηλοβούνι που κλείνει στα σπλάχνα του το σπήλαιο Πρίνου. Όπως θα δούμε, το χαμηλοβούνι Κουλέ ήταν γνωστό με το τοπωνύμιο Λατζίμα και ύστερα Λατζιάς. Στο βορειότερο τμήμα της ράχης που βρίσκονται δυο τούρκικες οικοδομές. Ανήκουν στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, στα χρόνια των πυκνών κρητικών επαναστάσεων που 'γιναν ύστερα από το '21. Από το σημείο αυτό είναι πανοραμική η αχανής θέα του κρητικού πελάγους και των γύρω του πεδινών περιοχών με δυτικό φόντο το Ρέθεμνος. Από τις οικοδομές αυτές η μία είναι ο καθαυτό ρουλέσ και εχρησίμευε ως στρατώνας τάγματος ή λόχου. Είναι ορθογώνια παραλληλόγραμμη και οι μακρύτερες πλευρές της είναι προσανατολισμένες προς Β. Σήμερα σώζονται τα ερείπιά του και μόνο ο βόρειος τοίχος του διατηρείται σχετικά καλά μέχρι το ύψος περ. τριών (3) μ. Σ' αυτόν βλέπει ο επισκέπτης πολεμιστές. Πρόκειται για βιαστική κατασκευή και πρόχειρη.

Η άλλη οικοδομή είναι τετράγωνη περίπου και εστέγαζε φούρνο και μαγειρεία για τις ανάγκες της φρουράς. Κτίστηκε λίγο αργότερα από τον Κουλέ, όπως βγαίνει από τη σύγκριση της τοικοδομίας των δύο κτισμάτων. Οι φούρνοι και τα μαγειρεία διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, αφού υπάρχει ακόμη το πλείστο της στέγης από ξύλινα δοκάρια, υτόγες και λεπιδόχωμα.

Από την τουρκική στρατιωτική δύναμη του Κουλέ επανδρώνονταν τρία (3) φυλάκια. Το πρώτο έδρευε στη θέση Σκαλέπτα, το δεύτερο στη θέση Στόμιο, δηλ. στην εκβολή του Γεροπόταμου, και το τρίτο στον Μαρή το ρυάκι⁷. Το τελευταίο τοπωνύμιο που σκόπιμα υπαινιχθήκαμε παραπάνω είναι το Λατζιάς (ο). Αν και σχηματισμένο κατά τα πολλά τουρκογενή, όπως λουκουμάς, καπαμάς, καπατουμάς κλπ., εντούτοις είναι ενεπκό. Το χαμηλοβούνι, που βρίσκεται το σπήλαιο, είναι εντελώς απόκρημνο πρώτα-πρώτα απ' όλη τη βόρεια και δυτική πλευρά του και κατά το πλείστο της ΒΑ. Έτσι, το βλέπει κανείς γοητευτικό και φαντασμαγορικό και από τις απέναντί του χαμηλότερες βορειοανατολικές θέσεις και από τις βόρειες πεδινές ως τη θάλασσα και από τις επίσης πεδινές δυτικές και βορειοδυτικές. Εξίσου φαντάζει και από πολλά μίλια από τη θάλασσα την ίδια. Και από τη θάλασσα και από τη στεριά, φωτεινό την ημέρα και σκοτεινό και μυστηριώδες τη νύχτα, είναι εξίσου γοη-

τευτικό και φαντασμαγορικό καθώς είναι φτιαγμένο από τη φύση ως τεράστιο πλατύ ανθρώπινο πρόσωπο, όπως εσημειώσαμε. Απ' όλες τις άλλες γειτονικές του κορυφές ξεχωρίζει καταφανώς, όπως μάλιστα «κάθεται» σχεδόν εξ ολοκλήρου στον κάμπο, ως η κατεξοχήν κορυφή. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο ότι από τους Ενετούς που περνούσαν είτε από τα προς Β του Κουλέ χαμηλά πεδινά εδάφη, όπου και τότε βρισκόταν ο βόρειος οδικός άξονας της Κρήτης, είτε από τη θάλασσα πήρε και το όνομα: La cima (πρ. Λα τζίμα) που σημαίνει η κορυφή. Δηλαδή η ξεχωριστή, η κατεξοχήν κορυφή, όπως δείχνει το άρθρο la. Με τη συνεκφορά άρθρου και ουσιαστικού σε μια λέξη και ύστερα και με την κατάληξη της Ελληνικής ς και τον τονισμό στη λήγουσα καταναλογία των αναφερθέντων τουρκογενών, των οποίων φυσικά πήρε και το (αρσενικό) γένος, σχηματίστηκε ο σημερινός τύπος Λατζιμάς. Το τοπωνύμιο αυτό αποδείχτηκε τόσο ισχυρό ώστε επεκτάθηκε σ' ολόκληρο τον κάμπο που περιβάλλει το χαρακτηριζόμενο χαμηλοβούνι του σπηλαίου Πρίνου. Οι ντόπιοι δηλ. κατάληξαν να ονομάζουν τον Κάμπο αυτό με μια λέξη που σημαίνει η κορυφή (la cima) προφανώς διότι δεν ήξεραν τι εσήμαινε. Σήμερα όμως Λατζιμάς, ενώ η λέξη έχει την έννοια της κορυφής, ονομάζεται μόνον ο κάμπος κατά τα παράδοξα της Γλωσσολογίας. Η εξήγηση είναι απλή. Με την εγκατάσταση των Τούρκων στην κορυφή και την οικοδόμηση του στρατώνα-πύργου σ' αυτήν, του Κουλέ, το χαμηλοβούνι ονομάστηκε, όπως συνέβη ανεξάρτητα σ' αυτές τις περιπτώσεις, Κουλές και εκτόπισε την προηγούμενή του ονομασία (τοπωνυμία) Λατζιμάς. Αλλά μόνον από το χαμηλοβούνι⁸.

Για τη συμπλήρωση των ιστορικών στοιχείων σχετικά με το ιστορικό περιβάλλον του σπηλαίου πρέπει να προσθέσουμε πως η Β πεδινή έκταση του Λατζιμά υπήρξε μέρος του πεδίου της Μάχης της Κρήτης στο Ρέθεμνος, κυρίως γιατί σ' αυτό βρίσκονταν οι διαβάσεις επικοινωνίας Ρεθύμνου - Ηρακλείου, των οποίων τον έλεγχο κράτησαν ως το τέλος οι δικοί μας. Ιδίως οι θέσεις Β του Κουλέ χρησιμοποιούνταν ως ορμητήριο από τους δικούς μας κατά τη μάχη αυτή. Από κει μάλιστα καταρρίφθηκε και γερμανικό αεροπλάνο όχι από αναεροπορικό πυροβόλο, που δεν υπήρχε, αλλά από ταυτόχρονες πυκνές βολές απλών επαναληπτικών όπλων, όπως με πληροφορεί ο Ν. Κρεββατσούλης. Η μάχη μάλιστα συνεχίστηκε και μετά την πώση των άλλων κέντρων της, Χανίων και Ηρακλείου, και συγκεκριμένα Δ του Κουλέ προς και εις Βιράν Επισκοπή. Επιπλέον στο ανατολικό τμήμα του Λατζιμά και προς το Γέρο ποταμό οι Γερμανοί είχαν οργανώσει χώρο κατάλληλο ως θέση ρίψης πολεμοφοδίων για τον ανεφοδιασμό των αλεξιπτωπιστών⁹.

8. Σπήλαιο: Η είσοδος-κατάβαση στο σπήλαιο έγινε στις 13 Οκτωβρίου 1984 χωρίς πυξίδα ούτε μετροταινία. Τα μόνα εφόδια ήταν μια φωτογραφική μηχανή και τα αναγκαία σχοινιά. Γι' αυτό και η περιγραφή του δεν συμπληρώνεται από την απαιτούμενη για την περίπτωση κανονική του χαρτογράφηση.

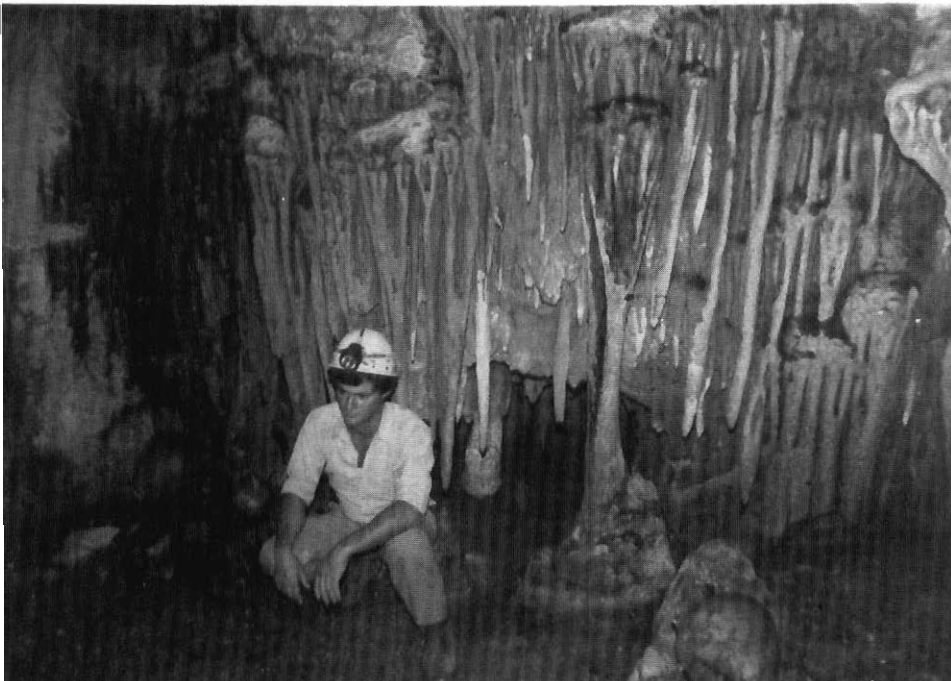
Είναι πολύ δύσκολη όχι μόνον η είσοδος στο σπήλαιο αλλά και η μετακίνηση από θάλαμο σε θάλαμο και συχνά και η κίνηση μέσα σε καθένα απ' αυτούς, όπως θα φανεί και σε πολλά σημεία αυτού εδώ του κεφαλαίου. Η δε περιγραφή του γίνεται με βάση τις δικές μου παρατηρήσεις και εντυπώσεις και εκείνες των φίλων μου Ν. Κρεββατσούλη, Χρ. Κρεββατσούλη και Ηρ. Παπαδομανωλάκη. Δηλαδή κατά τον τρόπο των αρχαίων περιηγητών.

1. Μπαίνει κανείς στο σπήλαιο από την οροφή του πρώτου θαλάμου και φυσικά, από το επίμπεκες άνοιγμά της. Οι μέγιστες διαστάσεις του ανοίγματος είναι περ. 4×1μ. και ο μεγάλος του νοτιός άξονας είναι προσανατολισμένος προς Β. Από το άνοιγμα αυτό πραγ-

ματοποιείται κατακόρυφα η κάθοδος στον πρώτο θάλαμο με σχοινιά. Το βάθος της κατακόρυφης καθόδου είναι περίπου 6 μ. Το δάπεδο του πρώτου αυτού θαλάμου είναι ανηφορικό από ΝΑ προς Β. Εκτός από τη στενή λωρίδα της ΝΑ παρυφής του είναι γεμάτο από πέτρες.

Η ΒΑ λωρίδα του θαλάμου αυτού, ανηφορική φυσικά και αυτή, είναι διαμορφωμένη σε σκάλα. Βρίσκεται σε επαφή με το ΒΑ τοίχωμα του σπηλαίου. Δεν ξέρω αν θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε κλιμακοστάσιο και τον θάλαμο να ονοματοθετούσαμε ως θάλαμο του κλιμακοστασίου. Το κάθε σκαλοπάτι έχει ύψος 0,15 μ., πλάτος 1,5 μ. και βάθος 1 μ. κατά προσέγγιση. Αρχίζει και χωρίζεται από το επόμενο του με πέτρες έντεχνα τοποθετημένες κατά τον τρόπο που κτίζονται και τώρα ακόμη οι ξηρολιθιές από τους χωρικούς. Τέτοια ξηρολιθιά σπρίζει και ασφαλίζει τη σκάλα αυτή και κατά μήκος της προς το θάλαμο ΒΔ πλευράς της. Το τελευταίο προς Β σκαλοπάτι, το κεφαλόσκαλο, βρίσκεται περίπου 5 μ. κάτω από άνοιγμα του Β τοιχώματος του θαλάμου αυξομειούμενης διαμέτρου περίπου 0,80 μ. Απ' αυτό πραγματοποιείται η είσοδος - κάθοδος στον επόμενο θάλαμο.

Στη ΝΔ παρυφή του περιγραφόμενου θαλάμου υπάρχουν πολυπληθείς ψύλλοι προερχόμενοι από φωλιά ασβών (άρκαλοι στην κρητική διάλεκτο) πράγμα που θυμίζει πώς εντοπίστηκε το υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνης¹⁰. Περίπου στο σημείο αυτό πρέπει να ήταν η αρχική είσοδος του σπηλαίου, πολύ-λίγο ομαλή και ευπροσπέλαση, όπως υποδεικνύει και το «κλιμακοστάσιο». Ας προστεθεί ότι το «κλιμακοστάσιο» αυτό αρχίζει λίγο χαμηλότερα από το μέσον της Α παρυφής του θαλάμου. Φαίνεται ακόμη ότι ο ΒΑ χώρος του χρησιμοποιήθηκε πιθανώς ως χώρος διατροφής, όπως προκύπτει από

Άποψη από το εσωτερικό του σπηλαίου.

τη φυσική κυρίως διαμόρφωσή του, τη θέση του καθαυτή, αλλά και ως προς το φωτιστικό άνοιγμα που αποτελεί τη σημερινή είσοδο στο σπήλαιο, και ακόμη από ένα μέτριο ογκόλιθο με επίπεδη επιφάνεια που βρίσκεται στο μέσον του. Στη Β και ΒΑ πλευρά αυτής της θέσης το ασβεστολιθικό πέτρωμα καλύπτεται από λιθωμασικό υλικό. Σταγονορροή όμως δεν υπήρχε ούτε ίχνος, όταν μπήκαμε στο σπήλαιο. Η επιφάνεια του θαλάμου έχει μέγιστες διαστάσεις περίπου $20 \times 8 \times 5$ μ. ύψος. Ο μεγαλύτερος άξονας του θαλάμου είναι προσανατολισμένος προς Β. Και τέλος εκτός από την ονομασία θάλαμος του κλιμακοστασίου που μου φαίνεται πολύ χαρακτηριστική, μπορεί ο ίδιος θάλαμος να ονομαστεί και θάλαμος του οπαίου λόγω του επιμήκους ανοίγματος της οροφής του.

2. Από την προηγούμενη παράγραφο έχομε ήδη προσδιορίσει το σημείο εισόδου στο δεύτερο θάλαμο. Από το σημείο αυτό που βρίσκεται όπως είπαμε σε ύψος περίπου 5 μ. πάνω από το τελευταίο σκαλοπάτι της σκάλας, μπαίνει κανείς στον επόμενο θάλαμο του σπηλαίου με κατακόρυφη κάθοδο περίπου 9 μ. Εξυπακούεται από το μέγεθος του κατακόρυφου αυτού ύψους ότι η κάθοδος στο θάλαμο αυτό μόνο με σχοινιά έγινε δυνατή. Ο θάλαμος έχει μέγιστες διαστάσεις περίπου $10 \times 8 \times 5$ μ. ύψος. Το δάπεδό του καλύπτεται από κοκκινοχώματα και κοπριά νυκτερίδων, όπως το πλείστο του σπηλαίου. Βλέπει κανείς ακόμη εδώ όστρακα, ιδίως στα βορειότερα και νοτιότερα μέρη του δαπέδου του. Στη Β πλευρά του θαλάμου και σε ύψος περίπου 4μ. υπάρχει άνοιγμα επικοινωνίας με τον επόμενο τρίτο θάλαμο, όμοιο με το προηγούμενο που επικοινωνεί ο θάλαμος του κλιμακοστασίου με τον ήδη περιγραφέντα.

3. Ακριβώς και μόνο από το άνοιγμα αυτό και με κατακόρυφη κάθοδο περίπου 9μ. βρίσκεται κανείς στον τρίτο θάλαμο. Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι περίπου $12 \times 10 \times 15$ μ. ύψος. Και στο δάπεδο του θαλάμου αυτού υπάρχουν όστρακα. Στο Β τοίχωμα του θαλάμου και σε ύψος περίπου 5μ. υπάρχει άνοιγμα όμοιο με τα προηγούμενα ανοίγματα επικοινωνίας των θαλάμων.

4. Από το τελευταίο αυτό άνοιγμα κατορθώνεται η είσοδος στον τέταρτο θάλαμο που αποτελεί και το κέντρο του όλου πολυδαιδαλού σπηλαίου. Σ' αυτόν καταλήγουν αλληλοδιαδόχως οι περιγραφέντες θάλαμοι και αυτόν κρατάμε ως αφετηρία των υπόλοιπων χώρων του. Τα γενικότερα συνολικά περιγράμματα των υπόλοιπων αυτών χώρων παρουσιάζονται στον επισκέπτη ως τεράστιες σήραγγες με επίσης σπραγγώδεις διακλαδώσεις. Πρέπει να σημειωθεί και εδώ ότι και στο θάλαμο αυτό η είσοδος-κάθοδος, όπως ακριβώς και στους προηγούμενους, κατορθώνεται όχι χωρίς τη βοήθεια σχοινιών. Αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερα ότι στη ΒΔ θέση του δαπέδου του θαλάμου αυτού βρέθηκε κεφαλή από λιθωμασικό υλικό. Τα κέρατά της είναι σπασμένα. Για την κεφαλή αυτή θα γράψουμε λίγες λέξεις στην οικεία παράγραφο. Ο τέταρτος αυτός και κεντρικός θάλαμος έχει μέγιστες διαστάσεις περίπου $20 \times 10 \times 20$ μ. ύψος.

5. Από τη ΝΔ πλευρά του κεντρικού θαλάμου αρχίζει — ή καλύτερα ανοίγεται — σπραγγώδης θάλαμος με μέγιστες διαστάσεις περίπου $20 \times 5 \times 10$ μ. ύψος. Στο τέλος του (των 20μ.) και αριστερά στον κινούμενο προς αυτόν υπάρχει στενωπός με ανισόπεδο δάπεδο. Από τη στενωπό αυτή συνεχίζεται ο ίδιος θάλαμος σε άγνωστο μήκος. Διότι η δική μας επίσκεψη στο σημείο αυτό σταμάτησε.

6. Από το Β πάλι τοίχωμα του κεντρικού θαλάμου και περίπου απέναντι από το άνοιγμα που τον συνδέει με τον τρίτο ανοίγεται άλλη σήραγγα ή, με άλλες πιο χαρακτηριστικές ίσως λέξεις, άλλος επιμήκης σπραγγώδης θάλαμος με κυμαινόμενο πλάτος λίγο μεγαλύτερο από εκείνο του προηγούμενου, περίπου 2 - 5 μ., και επομένως με μεγάλες αυξομειώσεις,

Αγγεία στο δάπεδο του σπηλαίου.

ύψος περίπου 10μ., αλλά με μήκος πολύ μεγαλύτερο, ως τα 70 περίπου μ. Στο τέρμα του υπάρχουν ίχνη φωτιάς.

7. Από τον κεντρικό πάλι θάλαμο και από την Α πλευρά του ξεκινά ο πολυπλοκότερος και επιμηκνέστερος και πλέον πολύκλαδος χώρος του σπηλαίου. Συνάμα και ο σπουδαιότερος από αρχαιολογική και λατρευτική άποψη. Ο κεντρικός του άξονας και μέχρι το σημείο που έγινε δυνατό να φθάσουμε πρέπει να είναι περίπου 250 μ. Το πρώτο μέρος του χώρου αυτού αποτελεί τον έβδομο θάλαμο και έχει μέγιστες διαστάσεις περίπου 10×5×7μ. ύψος.

8. Από το τέλος του μπαίνει κανείς στον επόμενο όγδοο θάλαμο. Βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο και, αντίθετα με τον προηγούμενο του που είναι σπραγγώδης, ο νέος είναι ωσειδής. Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι περίπου 10×15×10μ. ύψος. Στο θάλαμο αυτό βρέθηκαν αγγεία.

9. Μετά από το θάλαμο αυτό ακολουθεί νέα διεύρυνση και σε ακόμη υψηλότερο επίπεδο από τον προηγούμενο θάλαμο. Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι περίπου 7×8×15 μ. ύψος. Δίδει την εντύπωση θόλου. Και στο χώρο αυτό, τον ένατο θάλαμο, όπως και στον προηγούμενο, βρέθηκαν αγγεία. Εκτός όμως από τα αγγεία, στο θάλαμο αυτό παρατηρεί κανείς στο μέσον περίπου του δαπέδου ένα κυκλικό χώρο με διάμετρο μεγαλύτερη από 1 μ., του οποίου η επιφάνεια είναι διαφορετική από την επιφάνεια του υπόλοιπου χώρου. Αποτελείται από λευκάουσα ύλη που δίδει την εντύπωση πως είναι ασβεστόχωμα. Κατά πάσαν πιθανότητα πρόκειται για φερτά υλικά. Περιέχει όστρακα και στάχτες και επομένως

ήταν σημείο που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για πυρά. Ανυψώνεται ελαφρά, ομαλά και συμμετρικά από την περιφέρειά του προς το κέντρο του. Οπωσδήποτε πρόκειται για σημείο του σπηλαιού που σχετίζεται με τη λατρεία που εγίνετο μέσα σ' αυτό. Δεν ανασκαλεύσαμε όμως για να βρουν ανέπαφο τον χώρο οι αρχαιολόγοι.

10. Το τέλος του προηγούμενου θαλάμου είναι διαμορφωμένο σε στενωπό με δάπεδο ανηφορικό σαν διάδρομο προς τον επόμενο δέκατο θάλαμο. Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι περίπου $15 \times 4 \times 10$ μ. ύψος. Το δάπεδό του βρίσκεται 2 μ. υψηλότερα από το δάπεδο του προηγούμενου θαλάμου και από την υψομετρική αυτή διαφορά καταλαβαίνει κανείς και το ύψος της ανηφορικής στενής διάβασης που συνδέει αυτόν εδώ με τον προηγούμενο του θάλαμο. Και στο θάλαμο αυτό βρέθηκαν αγγεία.

Στο μέσον περίπου του δαπέδου αυτού εδώ του θαλάμου παρατηρεί κανείς μια κυκλική διαμόρφωσή του με αλληπάλληλες ραβδώσεις και αυλακώσεις σε ευθείες ή καμπύλες γραμμές. Δεν υπάρχουν στο σημείο αυτό ούτε χώμα ούτε κοπριά. Είναι συμπαγές πέτρωμα και πρόκειται για αρχόμενο σχηματισμό μεγάλου σταλαγμίτη. Λίγες ακόμη πληροφορίες για το σημείο αυτό είναι γραμμένες στη λεζάντα της φωτογραφίας του. Στον ίδιο θάλαμο βρέθηκαν πολλά κάρβουνα.

11. Από το θάλαμο αυτό, και αμέσως μετά την πρόσβαση σ' αυτόν από την προηγούμενη ανηφορική στενωπό, ανοίγεται, με κατεύθυνση προς Α, άλλος χώρος. Οι μέγιστες διαστάσεις του χώρου αυτού είναι περίπου $150 \times 4 \times 7$ μ. ύψος. Ιδιαίτερα στην αρχή, αλλά και μέχρι περίπου 30 μ., μόνο λεπτόσωμος άνθρωπος μπορεί να κινηθεί. Μετά από το στενό όμως αυτό σπραγγώδες τμήμα βρίσκεται κανείς σε ευρύτερο μεν ωοειδή χώρο περίπου όμως ισομήκη και ισοϋψή με τον προηγούμενο. Στο χώρο αυτό κινείται κανείς άνετα. Στο δάπεδό του βρίσκεται κοκκινόχωμα, κοπριά από νυχτερίδες και πέτρες. Στο τέλος του δαπέδου του ευρύτερου αυτού χώρου το πέτρωμα διαμορφώνεται σε, ανώμαλο φυσικά, αναβαθμό και συνεχίζεται ο προηγούμενος χώρος, αλλά με σπραγγώδη εντελώς σχηματισμό, αρκετά όμοιο με τον προηγούμενο από τον ωοειδή χώρο. Στον στενό μάλιστα αυτού χώρου υπάρχει και ρίζα ζωντανού δέντρου. Το δεύτερο αυτό σπραγγώδες τμήμα καταλήγει σε περίπου κυκλικό άνοιγμα, όμοιο με τα ανοίγματα επικοινωνίας των τεσσάρων πρώτων θαλάμων του σπηλαιού. Όλον αυτόν τον χώρο, με τα δύο σπραγγώδη επιμήκη τμήματα και τον ενδιάμεσο ωοειδή, θεωρούμε ως ένα ενιαίο, τον ενδέκατο θάλαμο του σπηλαιού. Το συνολικό του μήκος πρέπει να υπερβαίνει τα 100 μ.

12. Από το προηγούμενο άνοιγμα που τελειώνει ο ενδέκατος θάλαμος διολισθαίνει κανείς στον δωδέκατο θάλαμο. Είναι δηλ. τόσο στενό το άνοιγμα - πέρασμα αυτό ώστε μόνο λεπτόσωμος άνθρωπος περνά με λίγη δυσκολία. Αφού διολισθήσει κανείς στο νέο θάλαμο, βλέπει ότι ο χώρος του διευρύνεται χωρίς όμως να κάνει τον σπραγγώδη χαρακτήρα του. Κινείται κανείς αρκετά άνετα εδώ.

13. Επανερχόμενοι τώρα στον δέκατο θάλαμο με τον αρχόμενο μεγάλο σταλαγμίτη και τα αγγεία ας συνεχίσουμε από το σημείο αυτό το οδοιπορικό μας, για να παρουσιάσουμε τους υπόλοιπους χώρους του σπηλαιού μας. Από το ΒΔ σημείο του δέκατου θαλάμου που βρισκόμαστε τώρα αρχίζει κωνοειδής γλώσσα πάνω στο ίδιο επίπεδο με μέγιστες διαστάσεις περίπου $5 \times 2 \times 3$ μ. χωρίς κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ως δέκατο τρίτο θάλαμο χαρακτηρίζουμε τον χώρο αυτό, αν και φαίνονται άνισα τα κριτήρια σε σχέση με τους δυο προηγούμενους.

14. Από τη ΒΑ πλευρά του 10ου θαλάμου με τον αρχόμενο σταλαγμίτη, τα πολλά αγγεία και τα πολλά κάρβουνα, ξεκινά επιμήκης σπραγγοειδής θάλαμος, ο δέκατος τέταρ-

Αγγεία στο δάπεδο του σπηλαίου.

τος. Ο τελευταίος και μεγαλύτερος. Οι διαστάσεις του είναι περίπου $200 \times 1-10 \times 5-20$ μ. ύψος. Από τις διαστάσεις του καταλαβαίνει κανείς ότι και τα στενότερά του μέρη είναι αρκετά ευκολοδιάβατα. Είναι δε το αναγραφόμενο εδώ μήκος του εκείνο μέχρι το οποίο εμείς εκινήθηκαμε. Το πρώτο μέρος του παρουσιαζόμενου τώρα μέχρι κοντά 100 μ. έχει άξονα από Δ προς Α. Στο χώρο αυτό και κυρίως στο μέσον του βρέθηκαν και τριποδικά (μινωικά) αγγεία. Αρκετά από τα αγγεία (αμφορείς) του χώρου αυτού περιείχαν εκτός από άλλα και σταλαγματικό υλικό. Άλλα μέχρι τη μέση και άλλα μέχρι το στόμιο περίπου. Μετά το χώρο αυτό, ο επιμήκης σφραγγώδης θάλαμος για τον οποίο μιλάμε κάμπτεται κατά ενενήντα περίπου μοίρες και προσανατολίζεται προς Β. Το τμήμα με τον προσανατολισμό προς Β είναι περίπου όσο και το προηγούμενο. Στο τέλος του βρέθηκε ολόκληρο εγχειρίδιο και κοντά του τρία (3) αγγεία. Από το σημείο που βρέθηκαν τα τριποδικά αγγεία και μέχρι το σημείο που βρέθηκε το εγχειρίδιο και λίγη ακόμη απόσταση ήταν εγκατασπαρμένα τα περισσότερα αγγεία, απ' όσα υπήρχαν στην επιφάνεια του δαπέδου του σπηλαίου. Ο χώρος αυτός, με τα πολλά αγγεία, και μέχρι κοντά στη θέση που βρέθηκε το εγχειρίδιο, έχει δάπεδο ανηφορικό.

Αμέσως μετά το σημείο που βρέθηκε το εγχειρίδιο, το περιγραφόμενο τμήμα παίρνει κατεύθυνση ΒΔ και προς το τέλος διαμορφώνεται σε δέλτα. Το δάπεδο του τμήματος αυτού αρχίζει να γίνεται κατωφερικό ήδη πριν από τη θέση που βρέθηκε το εγχειρίδιο. Η μία κεραία συνεχίζεται προς την ίδια ΒΔ κατεύθυνση του προηγούμενου τμήματος και αποτελεί συνέχεια και προέκτασή του, ενώ η άλλη παίρνει κατεύθυνση ΝΔ. Στην αρχή της

πρώτης κεραίας υπάρχει κοίλωμα του εδάφους γεμάτο νερό (gour) με επιφάνεια περίπου 3×1 και βάθος 1,50 μ. Ο χώρος εδώ είναι κάθυγρος. Μεταξύ του εγχειριδίου και του gour το δάπεδο παρουσιάζει κυκλική εντομή σαν πηγάδι. Φαίνεται γεμάτο κοπριές. Αν και δεν φαίνονται ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο του gour, εν τούτοις η δραστηριότητα αυτή δεν είναι εύκολο να αποκλειστεί και θα πρέπει να περιμένουμε να επιβεβαιωθεί από την αρχαιολογική έρευνα. Το νερό αυτό είναι το έσχατο υπόλοιπο μιας αλλά δραστηκότητας από τις φυσικές δυνάμεις που πριν από χιλιάδες χρόνια εδημιούργησαν το σπήλαιο που ήρθε πρόσφατα στο φως: του νερού. Και όπως εσημειώσαμε και προηγουμένως μέχρι τα σημεία αυτά του δέλτα έφθασε η δική μας επίσκεψη. Όμως ο Ηρ. Παπαδομανωλάκης και ο Χρ. Κρεβατσούλης προχώρησαν στη βόρεια κεραία του δέλτα εκατοντάδες μ., όπως μου είπαν, μετά από το σημείο που έφθασε η δική μας επίσκεψη. Και στο χώρο αυτό είναι μεγάλος ο πλούτος των σταλακτιών και των στύλων. Πλήθος ήσαν και οι νυκτερίδες στον ίδιο χώρο. Στο άλλο όμως, το Ν δέλτα, δεν προχώρησαν. Παρατήρησαν μόνο «ένα σκαλί 5 μ. περίπου» που κατεβάζει στον παραπέρα χώρο αυτού του δέλτα.

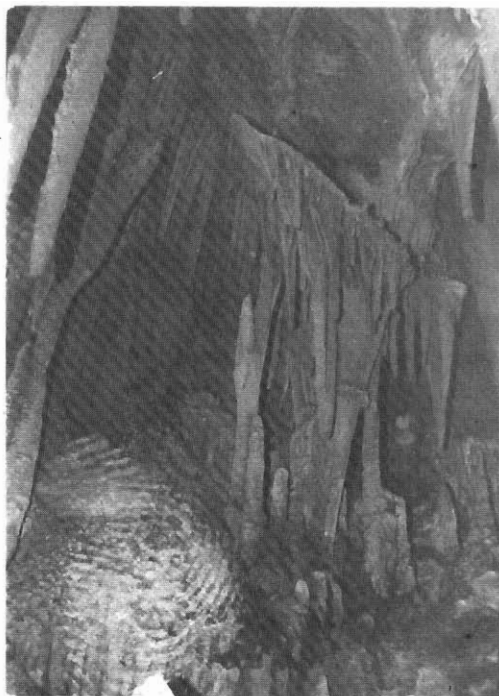
Με τη μορφή γενικών παρατηρήσεων σημειώνουμε ακόμη τα παρακάτω. Η υγρασία του σπηλαίου στον πρώτο θάλαμο είναι η ίδια με εκείνη της εξωτερικής επιφάνειας της γης, ενώ αυξάνεται στο εσωτερικό του σπηλαίου και ιδιαίτερα στον χώρο που βρίσκεται το gour και στους μετά απ' αυτό ενδότερους χώρους που σημειώσαμε παραπάνω. Την αντίστροφη αναλογία παρατηρούμε στη θερμοκρασία. Στον πρώτο δηλ. θάλαμο είναι εκείνη του εξωτερικού φυσικού περιβάλλοντος, ενώ στα ενδότερα του σπηλαίου ελαττώνεται κλιμακωτά. Η σταγονορροή ήταν ελάχιστη. Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη, και για τη σταγονορροή και για τη θερμοκρασία και για την υγρασία, η εποχή που μπήκαμε στο σπήλαιο (φθινόπωρο). Τα πετρώματα εξάλλου είναι ασβεστολιθικά κρηπιδικής ηλικίας, δηλαδή δημιουργήθηκαν πριν από 65 ως 145 εκατομμύρια χρόνια. Οι νυκτερίδες ήσαν πολυπληθείς.

9. Αρχαιολογία-Θρησκεία-Προϊστορία: Σπειύδομε να σημειώσουμε εξυπαρχής ότι πρόκειται για σπήλαιο εξαιρετικά σπουδαίο από αρχαιολογική άποψη και ακόμη σπουδαιότερο από λατρευτική. Ο αναγνώστης είναι ήδη προετοιμασμένος από τα αρχαιολογικά στοιχεία που σημειώσαμε στην περιγραφή του σπηλαίου για το κεφάλαιο ετούτο της εργασίας μας. Δεν πρέπει όμως να περιμένει μια πλήρη αρχαιολογική και θρησκευολογική μελέτη στο κεφάλαιο αυτό, γιατί αυτή είναι το τελικό αποτέλεσμα μιας απαραίτητης σειράς αρχαιολογικών εργασιών και ερευνών (ανασκαφές, καθαρισμός των αγγείων, συγκόλληση των σπασμένων, χρονολόγηση και των αγγείων και των άλλων ευρημάτων, συνολική μελέτη των και συγκριτική των εξέταση με σύγχρονα και συγγενικά των ευρήματα άλλων περιοχών κλπ.). Θα δώσουμε λοιπόν εδώ σε λίγες γραμμές τα αναγκαία αρχαιολογικά στοιχεία, αφού μάλιστα προβλέπεται ότι για πολλούς λόγους η συστηματική αρχαιολογική έρευνα πρόκειται να καθυστερήσει (έλλειψη πιστώσεων, έλλειψη προσωπικού, εξαιρετικά δύσβατο σπήλαιο κλπ.) Συνάμα θα παρεμβάλομε και φωτογραφίες για να συμπληρωθεί καλύτερα η αρχαιολογική εικόνα του σπηλαίου.

Από την άποψη της χρονολόγησης, τα αγγεία του σπηλαίου Πρίνου περιλαμβάνονται μεταξύ των μέσων της Υστερομινωικής εποχής, δηλαδή του 1.250 περίπου π. Χ. και των Υπομινωικών χρόνων συμπεριλαμβανομένων, γύρω δηλαδή στο 1.050 περίπου π. Χ. Έτσι από το σπήλαιο έχομε σκύφους που σύμφωνα με το καθαρό τμήμα ενός απ' αυτούς ανήκουν στην πρώτη χρονολογία, ενώ τα υπόλοιπα αγγεία κατεβαίνουν στα υπομινωικά χρόνια και στα χρόνια αυτά ανήκουν και τα περισσότερα. Γύρω από αυτά τα χρόνια λοιπόν άκμασε και το σπήλαιο ως κέντρο ζωής και ιδιαίτερα βέβαια ως κέντρο λατρείας. Η διακό-

Αγγείο στο σπήλαιο Πρίνου.

Διάκοσμος στο εσωτερικό του σπηλαίου Πρίνου.

σημση στο πρώτο, έχει ήδη αρχίσει να σχηματοποιείται και ο εκφυλισμός της άλλοτε ποτέ λαμπράς μινωικής αγγειογραφίας είναι πλέον καταφανής, ενώ στα τελευταία περιορίζεται σε μια-δυο οριζόντιες γραμμές επάνω στους ώμους των αγγείων ή και εξαφανίζεται κατά το πλείστον εντελώς. Οι μονές ή διπλές αυτές γραμμές και μαζί και οι στερεές και αισθητικά απόλυτα συμμετρικές κατασκευές των αγγείων αυτών αναδίδουν και προδίδουν ένα κυοφορούμενο δυναμισμό της τέχνης στην εκκολαπόμενη Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική εποχή. Τα αγγεία είναι σκύφοι, πύραυλα, θήλαστρα, αμφορείς, τρίποδες κλπ. Το ύψος των είναι από 0,10 μ. μέχρι και 0,50 μ. περίπου. Πρόκειται για πολλές δεκάδες αγγείων. Και πρόκειται, φυσικά, μόνο για όσα βρέθηκαν στην επιφάνεια των δαπέδων του σπηλαίου. Μπορεί ακόμη να παρατηρήσει κανείς ότι τα περισσότερα είναι άθικτα και σε άριστη κατάσταση. Προφανώς το σπήλαιο δεν έχει λεηλατηθεί, όπως συνάγεται και από τη γενική όψη του εσωτερικού του. Με βάση λοιπόν τα αγγεία αλλά και τα όστρακα που παρατηρεί κανείς ιδίως στο 2ο και στο 3ο θάλαμο, την κεφαλή που σημειώσαμε (κεφ. Σπήλαιο § 4), τα ίχνη φωπίας (κεφ. Σπήλαιο § 6), την κυκλική επιφάνεια που φαίνεται σαν αποθέτης και που αν δεν είναι, και μάλλον δεν είναι, καθαυτό αποθέτης είναι σημείο σχετιζόμενο με λατρεία (κεφ. Σπήλαιο § 9), το εγχειρίδιο (κεφ. Σπήλαιο § 14) και τα κάρβουνα, έχομε τη γνώμη ότι δεν αποκλείεται να βρεθούμε μπροστά σε νέες απόψεις για να μην πούμε σε εκπλήξεις σχετικές βέβαια και με την τέχνη αλλά προπαντός και ιδιαίτερα με τη λατρεία της εποχής. Από τις ανασκαφές και τις αναγκαίες συνακόλουθές των εργασίες που σημειώ-

σαμε στην αρχή αυτού εδώ του κεφαλαίου θα φανεί και πόσο πριν από τα μέσα της Υστερομινωικής εποχής χρησιμοποιήθηκε το σπήλαιο, αν χρησιμοποιήθηκε, και μέχρι ποια τελικά χρονολογία, αν η τελευταία είναι μεταγενέστερη της Υπομινωικής εποχής. Διότι δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερες εποχές και ως σπήλαιο-καταφύγιο, καθώς μάλιστα είναι τόσο δυσπρόσιτο και δυσκολοπαρατήρητο, και μάλιστα κατά τον 8ο αι. π.Χ. όταν έγινε αθρόα εισβολή των Δωριέων στην Κρήτη. Όμως, όπως φαίνονται τώρα τα πράγματα, πριν δηλ. τις απαιτούμενες αρχαιολογικές έρευνες που σημειώσαμε, η χρήση του σπηλαίου πρέπει να περιορίζεται στα χρονικά όρια που σημειώσαμε. Πράγμα που σημαίνει ότι απότομα το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε. Εάν λάβουμε υπόψη μας ότι και του υστερομινωικού νεκροταφείου των Αρμένων Ρεθύμνης ταυτόχρονη περίπου είναι η χρήση και ότι την ίδια εποχή και μάλλον λίγο νωρίτερα εγκαταλείπεται επίσης απότομα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα μεγάλο ιστορικό γεγονός συνέβη τουλάχιστο στη σημερινή περιφέρεια του νομού Ρεθύμνης. Ίσως η εισβολή και εγκατάσταση στην Κρήτη των πρώτων Δωριέων, ίσως όμως και επιδρομή και λεηλασία με κάποια διάρκεια από κανένα θαλάσσιο πειρατικό λαό, τότε που τα ξύλινα τείχη του μινωικού στόλου δεν υπήρχαν από καιρό ήδη για να προασπίσουν το νησί. Το οποιοδήποτε αυτό ιστορικό γεγονός έφερε τόσο μεγάλη αναστάτωση, ώστε να ανατραπεί ο ρυθμός της ζωής στην περιφέρεια αυτή τουλάχιστον.

Εξάλλου δεν πρέπει να κριθεί περιπτώ, αφού το κείμενο δεν απευθύνεται μόνο σε ειδικούς, να σημειώσουμε εδώ τρεις παρατηρήσεις. Η μία είναι ότι πολλά από τα αγγεία του σπηλαίου ανακαλούν στη μνήμη κατασκευές των σημερινών Κρητών αγγειοπλαστών κατευθείαν, όπως συνήθως συμβαίνει. Η δεύτερη ότι μερικά μικρού μάλλον μεγέθους αγγεία με την πλήρη φυσικά ημικυκλική λαβή, όχι στο πλάι αλλά από το ένα χείλος του στομίου στο άλλο, τα λεγόμενα θήλαστρα, δεν δημιουργούνται μεν από τους σημερινούς αγγειοπλάστες, ανακαλούν όμως στη μνήμη ομοιότροπης κατασκευής αγγεία απ' όλους σχεδόν τους αρχαιολογικούς χώρους, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και το υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνης. Και η τρίτη ότι και σήμερα οι αγγειοπλάστες της Κρήτης, αν και δεν κατασκευάζουν θήλαστρα, κατασκευάζουν όμως αγγεία όμοια με τα θήλαστρα. Με τη διαφορά ότι η λαβή στα σημερινά είναι μεν πλατά όσο και στα θήλαστρα, βρίσκεται όμως στο πλάι τοποθετημένη, εκεί ακριβώς και όπως οι λαβές (τα αυτιά) των αμφορέων, ενώ ο λαιμός είναι στενότερος με τα χείλη ανοικτότερα, δηλαδή πλατύτερα, προς τα πάνω. Η θηλή όμως απέναντι στη λαβή φυσικά, που είναι το βασικό χαρακτηριστικό των θηλάστρων, είναι ίδια κι απαρύλλακτη και στα μινωικά και στα σημερινά. Και χρησιμεύει και σήμερα όπως εκρησίμευε και τότε και για την εκροή και για την αναρρόφηση του περιεχόμενου υγρού, είτε ήταν γάλα είτε ήταν, όπως μόνο είναι σήμερα, νερό.

Προς το παρόν μπορεί κανείς να βεβαιώσει και μόνον από μια πρώτη παρατήρηση των ευρημάτων επιφανείας των δαπέδων του σπηλαίου ότι, από τα μέσα της Υστερομινωικής εποχής και μέχρι και την Υπομινωική, μέσα στο σπήλαιο αυτό ετελείτο σε ευρεία έκταση λατρεία υποχθονίων προφανώς θεοτήτων. Ότι η λατρεία αυτή είχε συνδεθεί με την πυρά από το ένα μέρος αλλά και με το σταλαγματικό υλικό από την άλλη και στην πρακτική τυπική της τελετουργία. Και το τελευταίο αυτό πρέπει να προσεχθεί και να μελετηθεί από τους μελετητές της μινωικής θρησκείας. Εξάλλου παραμένει πρόβλημα η έξοδος του καπνού από το σπήλαιο. Ως προς τη σχέση του σταλαγματικού υλικού με τη λατρεία, αυτή πρέπει να θεωρηθεί σίγουρη. Διότι πώς αλλιώς να εξηγηθεί ότι μέσα σε αγγεία, σε άλλα μέχρι τη μέση και σε άλλα μέχρι κοντά στο λαιμό, ανάμεσα στο περιεχόμενό των υπήρχαν και κομ-

μάπα από σταλαγματικό υλικό; Της ίδιας λατρείας αποδείξεις είναι το ότι το εσωτερικό μερικών τριποδικών αγγείων και ιδίως ενός είναι κατάμαυρο από τη φωτιά, και το ίδιο από μέσα βέβαια και το περιεχόμενό των, και επομένως έγινε επανειλημμένα χρήση των για λατρεία με φωτιά. Εάν και στα τριποδικά αγγεία βρίσκονται και θραύσματα λιθωματικού υλικού, όπως συμβαίνει και στους αμφορείς που σημειώσαμε, θα φανεί από την εξέταση του περιεχομένου των. Η ίδια λατρεία αποδεικνύεται και από τα ίχνη φωτιάς, όπως και από το εγχειρίδιο. Η έρευνα του περιεχομένου και των αγγείων, που έχουν και σταλαγματικό υλικό, και των τριποδικών, που περιέχουν υπολείμματα από αλληπάλληλες καύσεις υλών μεταξύ των οποίων θα υπήρξαν πιθανότατα και καρποί, και ακόμη και η έρευνα του περιεχομένου του κυκλικού χώρου με το ασβεστόχωμα στον ένατο θάλαμο ίσως να γράψει σελίδες σχεπκές με τη μινωική λατρεία ως σήμερα λευκές. Φυσικά εξυπακούεται εδώ η αναγκαία χημική ανάλυση των υπολειμμάτων των καρπών και λοιπών υλών, που εκαίοντο.

Θα είναι πολύ ενδιαφέροντα τα αποτελέσματα της σύγκρισης των διάφορων υλών και καρπών που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν στο σπήλαιο Πρίνου για λατρευτικούς σκοπούς και εκείνων που έχει αποδειχτεί πως εκρησιμοποιούντο στα μινωικά ανάκτορα. Διότι έτσι θα φανεί αν η λατρεία της μινωικής εποχής ήταν ενιαία και επομένως αν καθοριζόταν από ένα είδος δόγματος, όπως στη προχριστιανική εποχή, ή αν διαμορφωνόταν ελεύθερα από τόπο σε τόπο, όπως κατά την προχριστιανική αρχαιότητα. Το τελευταίο φαίνεται και το πιθανότερο όχι μόνο απ' ό,τι ξέρομε για την προχριστιανική λατρεία αλλά ιδιαίτερα εδώ από το σταλαγματικό υλικό, που δεν βρέθηκε ως τώρα στα μινωικά ανάκτορα, αν και είχαν βαθύτατα θρησκευτικό χαρακτήρα.

Ίσως χρειάζεται να προστεθεί η παρατήρηση, σχετικά με τη σχέση του σταλαγματικού υλικού με τη λατρεία, ότι στο σπήλαιο Γερανίου πάρα πολλά αγγεία βρέθηκαν τοποθετημένα στις βάσεις σταλαγματιών και εν μέρει μάλιστα πολλά είχαν καλυφθεί από σταλαγματικό υλικό. Προφανώς οι άνθρωποι των οποίων η ζωή συνδέθηκε με το σπήλαιο αυτό πίστευαν ότι οι εκπληκτικοί και μυστηριώδεις γι' αυτούς λίθινοι σχηματισμοί από το σταλαγματικό υλικό, οι σταλαγμίτες ιδίως αλλά και οι σταλακτίτες και οι σπήλες, περιέκλειαν και αντιπροσώπευαν θείες δυνάμεις. Οποσδήποτε η μεταγενέστερη ανεικονική λατρεία και ειδικά η πεσσολατρεία της Μίνωικής εποχής έχει γενετική σχέση με τη προγενέστερη λατρεία και των σταλαγματιών της Νεολιθικής και Υπονεολιθικής εποχής, όπως την βρίσκομε χειροπιαστά στο σπήλαιο Γερανίου. Θα πρέπει η παλαιότερη αυτή λατρεία, όπως στο σπήλαιο Γερανίου, να έχει αρκετή επίσης ιστορικογενετική σχέση με τη λατρεία στο σπήλαιο Πρίνου. Και φυσικά σχετικά με το σταλαγματικό υλικό. Την εντύπωση που έκαναν τα δημιουργήματα του υλικού αυτού για τους ανθρώπους της εποχής εκείνης μπορεί κανείς να συμπεράνει και από την εντύπωση που έκαναν στους σημερινούς ανθρώπους του λαού, όταν πρωτομπήκαν στο σπήλαιο Γερανίου που αποκαλύφθηκε στις 15 Μαρτίου 1969. Έβλεπαν κατάπληκτοι τα δημιουργήματα του σταλαγματικού υλικού λέγοντας πως πρόκειται για αγάλματα και αγίους! Εξάλλου θα πρέπει να συσχετιστεί του ίδιου σπηλαίου η λατρεία με κείνη της παρακείμενης Φανταξοσπηλιάρας και ακόμη να ερευνηθεί αν είχε σχέση και με τη λατρεία των ιερών κορυφής του Βρύσινα προς τα ΝΔ και των βουνοκορφών Α του χωριού Εξάνδη, όπου εγίνοντο τελετές των βροχών κατά τις 20 ως 25 Νοεμβρίου με το δικό μας ημερολόγιο.

Δεν πρέπει ακόμη να ξεχνούμε ότι σε εποχές ειρήνης, όπως π.χ. η ραχ μίνοικα, ο πληθυσμός της Κρήτης αυξάνετο καταπληκτικά, ώστε να υπάρχουν υπολογισμοί ότι κατά και

ρούς έφθανε και τα δύο εκατομμύρια (2.000.000). Λόγω λοιπόν της ευφορίας της περιοχής πλήθη κόσμου έπαιρναν μέρος στις λατρευτικές εκδηλώσεις των σπηλαίων. Άλλωστε κάπου κοντά υπήρχε και πόλη ολόκληρη, το αρχαίο Ά(γ)ριον, και με μεγάλη πιθανότητα και ένα, έστω μικρό, μινωικό ανάκτορο, ίσως στην περιφέρεια όπου βρίσκεται το σημερινό Χαμαλεύρι. Μ' αυτά συμφωνεί και το γεγονός ότι η περιοχή Σταυρωμένου και τα χωριά που βρίσκονται στη συνέχεια προς Ν είναι πλουσιότατα αρχαιολογικώς. Και ότι αποτελούν μια τεράστια αρχαιολογική ενότητα με την περιοχή του σπηλαίου. Επιπλέον πρέπει ακόμη να φανταστεί και να αναπλάσει τον άνθρωπο της εποχής εκείνης και τον «κόσμο» του ο αναγνώστης, βοηθούμενος και από τον σημερινό απλοϊκό λαϊκό άνθρωπο και ακόμη να θυμηθεί ότι η Κρήτη γενικά και ιδιαίτερα η Δυτική την εποχή εκείνη είχε άφθονες βροχοπτώσεις και πυκνή βλάστηση. Διότι όλα αυτά είχαν μεγάλη σχέση και ισχυρή επίηρα στη λατρεία εκείνης της εποχής.

Τέλος η κεφαλή, για την οποία γράφομε στη λεζάντα της φωτογραφίας ίσως αποτελέσει «σημείον αμφιλεγόμενον». Για το ότι αποτελείται από σταλαγμιτικό υλικό δεν νομίζω ότι θα υπάρξει αμφισβήτηση. Όπως αναμφισβήτητο φαίνεται επίσης ότι είχε δυο κέρατα, που προφανώς έσπασαν, και είδος θυσάνου πίσω από τα κέρατα, που επίσης αποκόπηκε. Τα σημεία αποκοπής φαίνονται καθαρά. Του τρίτου σημείου η διάμετρος είναι πολύ μεγαλύτερη. Και από τη μεγαλύτερη διάμετρο και μαζί και από τη θέση του σε σχέση με τη θέση των κεράτων βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι επρόκειτο περί θυσάνου. Εν τούτοις το κάτω μέρος της κεφαλής αυτής, και τόσο περισσότερο όσο πλησιάζει να τελειώσει, παίρνει τη διαμόρφωση κεφαλής χοίρου. Να πρόκειται για ανθρωποζώομορφη κεφαλή με ζωικά χαρακτηριστικά όχι ενός μόνο ζώου; Άλλωστε ανάλογα και συγγενικά παράλληλα βρίσκομε και σε άλλους τόπους και σε άλλες εποχές. Οπότε όμως τα ζωικά χαρακτηριστικά του χοίρου παρουσιάζονται, απ' ό,τι ξέρω, για πρώτη φορά στον μινωικό κόσμο και ιδιαίτερα στη λατρεία του. Ό,τι και αν αποδειχθεί όμως ότι συμβαίνει, και εκτός από την ιδιαίτερη σημασία της σταλαγμιτικής αυτής κεφαλής για τη μινωική θρησκεία, πρέπει να προσθέσομε ότι, δίχως άλλο, η κεφαλή αυτή πλουτίζει την, σχετικά με άλλες μάλιστα εποχές, πτωχή ολόγλυφη μινωική πλαστική. Βρέθηκε τοποθετημένη σε μικρό κοίλωμα της πλευράς του θαλάμου, πράγμα που έχει ιδιαίτερη μάλλον σημασία.

Ως τελευταία παρατήρηση όσων γράφονται στο κεφάλαιο αυτού για το σπουδαιότατο αυτό και από λατρευτική άποψη σπήλαιο σημειώνομε ότι τα αναφερόμενα εδώ για τη λατρεία ανάγονται, όπως φαίνεται άλλωστε, στη μινωική λαϊκή θρησκεία.

10. **Τουρισμός:** Η θέση του σπηλαίου είναι προνομιούχα και χαρισματική από την άποψη της τουριστικής του αξιοποίησης και εκμετάλλευσης, αν και το σπήλαιο το ίδιο παρουσιάζει λίγες δυσκολίες για την εκμετάλλευση αυτή.

Ως επίλογος της εργασίας μου για το σπήλαιο Πρίνου νομίζω πως πρέπει να είναι η πρόταση να τοποθετηθεί ως φύλακας και οδηγός ένας από τους νέους που ασχολήθηκαν εθελοντικά με το σπήλαιο, ενημέρωσαν με άκρα μυστικότητα για την αποκάλυψή του και το προφύλαξαν από την αρχαιοκαπηλεία και οποιαδήποτε καταστρεπτική επέμβαση, όχι μόνο με την εχεμύθειά των, αλλά και με την εθελοντική προσωπική των περιφρούρησή του επί μήνα ολόκληρο. Οι νέοι αυτοί έχουν όλα τα σωματικά και πνευματικά και προπαντός τα ηθικά προσόντα για τη αποστολή αυτή. Ο Ηρακλής Παπαδομανωλάκης όμως είναι αυτός που πρώτος ανακάλυψε το σπήλαιο και αυτόν προτείνομε πρώτο.

RÉSUMÉ

Une caverne inconnue jusqu' ici est par hasard decouverte aux environs orientaux de la communauté du village Prinós au département de Réthymno. La distance de cette ville jusqu' à la caverne à travers de Prinós est 15,5 km. La decouverte a eu lieu aux premiers jours d' Octobre 1984.

La grotte de Prinós est très grande et très intéressante. L'entrée est possible par une ouverture qui se treuve au plafond de la première chambre. Les premières quatre chambres sont en communication par trois ouvertures se trouvant sur les parois qui séparent cettes chambres entre elles. Le visiteur voit cettes trois ouvertures par le sol de la caverne à l'hauteur de quatre jusque neuf m. à peu près. L'approche sur chacune des celles se reussit avec le seceurs de cordes fortes et la descente à la chambre suivante par la même façon. La marche en dedans est souvent difficile, parqu'elle se fait à travers des passages très bas ou très étroits ou sur un sol très irregulier.

Mais malgré ces difficultés le visiteur se sent assez content. Les beautés naturelles de la caverne sont infinement riches. Les colonnes, les stalactites et les stalagmites sont très fantasmagoriques. Les parois sont le plus souvent couverts de matériel stalactitique en forme des cataractes, qui commencent par les plafonds et versent à la manière des vagues jusqu' à la terre.

Mais la caverne de Prinós a encore un autre intérêt très significatif. Sur les surfaces de la terre de ses chambres se trouvent beaucoup de pots minoens. D'après cette poterie, qui est située sur la surface, nous pouvons déterminer les limites de l'utilisation de la caverne dans l'époque minoenne. La limite la plus ancienne est le moyen de Minoen Récent (M. R.), tandis que la dernière descend jusque dans le Subminoen. Pour compléter ce paragraphe on doit ajouter, que les minoites célébraient un large culte dans la caverne, d'après beaucoup de preuves. L'auteur de cette petite traité suppose que le matériel stalactitique a été utilisé, autre d'autres matériaux comme ce sont les fruits, pour le culte des seuterrains dieux et des déesses minoens.

L'auteur traite aussi les environs de la caverne en ce qui concerne la nature, l'histoire, la toponymie, le folklore et l'exploitation touristique. Il ajoute même quelques mots pour sa decouverte et son sauvetage.

Παραπομπές και Σημειώσεις

1. ΧΡ. Ι. ΜΑΚΡΗ (1985). Το επισημανθέν σπήλαιο Πρίνου στο Μυλοπόταμο, εφημ. *Ρεθεμνιώπικα Νέα Ρεθύμνου* φ. 3828/20.7.85.
2. ΚΩΣΤ. ΞΕΞΑΚΗ (1985). Αρχαιολογικοί θησαυροί του Λατζιμά, εφ. *Ρεθεμνιώπικα Νέα Ρεθύμνου*, φ. 3802/20.6.85.
3. ΚΩΣΤ. ΞΕΞΑΚΗ (1956). Η Τρύπα του Νιζάμη, εφ. Βήμα Ρεθύμνου, φ. 3350/22.8.
4. ΕΛΕΥΘ. ΠΛΑΤΑΚΗ (1963). Η Φανταξοσιπλιάρα, περ. *Κρητική Εστία*, τ. 134, σ. 93, Χανιά - Αθήνα Αύγ. 1963.

5. ΕΛΕΥΘ. ΠΛΑΤΑΚΗ (1978). Ονόματα σπηλαίων της Κρήτης σχετικά με τη Γεωλογία περ. *Κρητολογία*, τ. VII, σ. 114, Ηράκλειο Κρήτης. Και του ίδιου στο ίδιο περ. τ. 9, σ. 84, Βραχάσι Κρήτης 1979. Και τα δύο δημοσιεύματα αναφέρονται στο πλήθος των γεωονυμικών τοπωνυμίων των σχετικών με τα σπήλαια.
6. ΝΙΚ. ΣΤΑΥΡΑΚΗ (1890). Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, Αθήνησι, σ. 115.
7. Δες τα σχετικά λήμματα στα εγκυκλοπαιδικά Λεξικά και στο τουρκογαλλικό και γαλλοτουρκικό. Στα τελευταία υπάρχει μόνον η έννοια πύργος (tour, la). Δεν μπορεί κανείς παρά να λυπάται, ὄκειπτόμενος πως ὕστερα ἀπὸ τόσο οδυνηρὴ και μακροαίωνη συμβίωση και γειτονία με τους Τούρκους, ὄχι μόνον δεν καταφέραμε να ιδρύσομε ἕνα σοβαρὸ κέντρο τουρκολογικῶν μελετῶν, τόσο ἀπαραίτητο και ὄχι μόνον ἀπὸ την ἐπιστημονικὴ ἀποψη, ἀλλὰ καν οὐτε ἕνα τουρκοελληνικὸ και ελληνοτουρκικὸ λεξικὸ να ἐκδώσομε. Ἀλλὰ και οὐτε ἕνα ξένο, ἔστω, να μεταφράσομε.
8. Οι πληροφορίες αυτές οφείλονται στο θαλερὸ γέροντα κ. Κιαγιά, κάτοικο Πανόρμου. Τον ευχαριστοῦμε και ἀπὸ τη θέση αὐτή. Δεν ἀποκλείεται ὄμως λόχος μόνον και ὄχι τάγμα να ἐστρατωνίζετο στον Κουλέ και αὐτὸ το σπηρίζω στις διαστάσεις και ἐπομένως στη χωρητικότητα του φρουρίου.
9. ΧΡ. Ι. ΜΑΚΡΗ (1988). Το τοπωνύμιο Λατζιμάς, περ. *Ονόματα*, τ. 10 Αθήνα.
10. ΜΑΡΚΟΥ ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗ (1983). Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο, Αθήνα.
11. ΧΡ. Ι. ΜΑΚΡΗ (1970). Οι υστερομινωικοὶ τάφοι του Σωματὰ-Αρμένων Ρεθύμνης. *Κρητικὴ Επιθεώρησις Ρεθύμνου*, φ. 7497-7498-7499/18-19-20 Δεκ. 1970.
12. PAUL FAURE (1985). Ἐπιστολή, Παρίσι 16.2.1985.
13. Στο δεύτερο προηγούμενο (αρθ. 11) δημοσίευσμά μας σημειώνεται πως τα ἴδια ζῶα «υπόδειξαν» το υστερομινωικὸ νεκροταφείον των Ἀρμένων, καθὼς ἔκαναν «εκκωμωτώσεις» για να φιάξουν φωλιά.